

ZEYTÜNE CAMİİ

ZEYTÜNE CAMİİ

Tunus'ta VII. yüzyılın sonunda
inşa edilen cami.

Başkent Tunus'ta çarşıların ortasında yer alır ve şehrin büyük camisi olmasından dolayı Câmîu'l-kebir (Tunus Ulucamii) adıyla da anılır. İlk defa Emevî valilerinden Hassân b. Nu'mân'ın 80'de (699) tesis ettiği yapıyı İbnü'l-Habhâb 114-116 (732-734) yıllarında yenilemiştir. Daha sonra Abbâsî Halifesi Müstâîn-Billâh'ın emriyle Ağlebîler'den II. Ziyâdetullah tarafından genişletilerek yenilenen cami, Fâtımî halifelerinden Aziz-Billâh zamanında 381-385 (991-995) yılları arasında mihrap önü kubbesi ve avludaki revakları ile tekrar inşa edilip bezemiştir. Tunus'ta idareyi elinde bulunduran hükümdarların camiye olan ilgisi devam etmiş, Horasânîler hânedanı zamanında caminin doğu ve kuzey kapıları yenilenmiştir. Kitâbelere göre doğudaki kapıyı Abdurrahman b. Muhammed İbnü'l-Fakih Mahriz 457'de (1065), kuzey cephesinin ortasındaki kapıyı da 474'te (1082) Şeyh Ebû Muhammed Abdülhak b. Abdülazîz b. Horasan açtırmış, Hafsîler zamanında 648 (1250) yılında Müstansır-Billâh avlunun doğusuna bir çeşme ilâve ettirmiştir. 716'da (1316) yine Hafsîler'den Ebû Yahyâ Zekeriyâ'nın tamir ettirdiği camide, 822'de (1419) avlunun minare yönündeki

revaklarda Ebû Fâris Abdülazîz el-Mütevekkil bir kütüphane kurmuştur. Caminin güneydoğu köşesinde Hafsîler'den Ebû Amr Osman da 854'te (1450) kütüphane yaptırmıştır.

Zeytüne Camii'ne olan ilgi Türk döneminde de sürmüştür, ilk olarak 991 (1583) yılında mihrap ve minberin süslemeleri yenilenmiştir. Bunun üzerindeki kitâbeye göre 1084'te (1673-74) cami imamı Tâcülârfîn Ösmâniyye'l-Karşî tarafından mihrap önü kubbesi yenilenmiş, aynı tarihte caminin doğu cephesini saran bir revak eklenmiştir. Daha sonra Hammûde Paşa minareyi tamir ettirmiş ve şerefesini ahşap korkuluklarla çevirtmiştir. Murad Bey, üzerinde 1084 (1673-74) tarihli bir kitâbe bulunan Kur'an dolabının süslemelerini yenilemiştir. Mihrabın solundaki imam odası, giriş kapısı üzerinde yer alan kitâbesine göre 1211 (1797) yılında Vekîlü'l-hâc Ali Bû Hacle tarafından tamir edilmiştir. 1834 ve 1896 yıllarında minare önemli bir onarım geçirerek bugünkü görünümünü kazanmıştır.

Dikdörtgen bir alanı kaplayan cami, harim ve bunun önünde revaklı avlu ile kuzeydoğu yönündeki revaklardan meydana gelmektedir. Revakların kuşattığı kuzeydoğu cephesi dışında dar geçitli kapalı çarşıların çevrelediği yapı, dıştan ancak kare gövdeli yüksek minaresi ve kare kade üzerindeki yüksek kasnağa oturan dilimli iki kubbesiyle algılanabilmektedir. Av-

luya ve kuzeydoğu cephesindeki revaklara açılan kapılardan geçilen ibadet mekânı ortada ve yan kenardakiler daha geniş, mihraba dik on beş nefin mihrap önünde enlemesine bir nefle kesilmesinden oluşan bir plana sahiptir. Dikey neflerin ortasında Sîdî Ukbe Camii'nde görüldüğü gibi kibleye paralel bir kemer dizisi uzanmaktadır. Mihrap önü bölümü ve bunun ekseninde ki, avluya açılan revakların orta bölümü kubbe, diğer yerler düz çatı ile örtülmüştür. 54 x 26 m. boyutlarındaki harimde enlemesine uzanan yedi sıra halindeki sütunlar birbirine at nalı kemerlerle bağlanmıştır. Üstlerinde kompozit başlıkların bulunduğu, farklı renklerdeki damarlı mermerden sütunlar mihrap önünde ve avluya bakan yönde ikili olarak sıralanmaktadır. Sütun başlıklarının üzerindeki yüksek impost bölümleri kabartma şeklinde yapılmış lotus, rûmî ve kıvrık dallardan meydana gelen, üslûplaştırılmış bitki kompozisyonları ile süslenmiştir.

Güneydoğu duvarının ortasındaki mihrap duvara 1,5 m. girinti yapan yarım daire niş biçimindedir. Yanlardan ikişer sütunçeye oturan at nalı kemeri, kavsarası ve kemer alınlıkları son zamanlarda yenilenen, alçı üzerine bitkisel ve geometrik kompozisyonlarla süslenmiştir. Camide süslemenin yoğunlaştığı mihrap önünü örten kubbeyle istirdiye yivli tromplarla geçilmektedir. Güneyden duvar, üç yönden geniş ve yüksek at nalı kemerler üzerinde yükselen, içten kaburgalı, dıştan yivli kubbenin kasnağına sekiz pencere açılmış, pencereler ve bunların arasındaki yüzeyler küçük sütunçelerin taşıdığı yuvarlak kemerli niş şeklinde düzenlenmiştir. Kubbeyi taşıyan kemerlerden kasnağın üst hizasına kadar bütün yüzeyler, Endülü's-Mağrib sanatı etkisini gösteren oldukça ince işlenmiş alçı süslemelerle kaplanmıştır. Kemerlerin dış yüzeyinde ve trompların alt hizasında küfî karakterli onarım kitâbeleri mevcuttur. İç mekânda çatıyı taşıyan kemerlerin üstündeki duvar yüzeylerinde ve üst örtüde süslemeye yer verilmiştir. Orta nefin avlu yönündeki bölümünün üzerini örten daha küçük kubbe sütunlara oturan dört at nalı kemerle taşınmaktadır. Mihrap önünde olduğu gibi istirdiye yivli tromplarla geçilen bu kubbenin yuvarlak kemerli pencerelerin açıldığı yüksek kasnağı ve bunun alt bölümü stilize bitkisel ve geometrik kompozisyonların süslediği alçı ile kaplanmıştır. Mihrabın solunda cami görevlileri için ayrılmış küçük mekânlar bulunmaktadır. Harimden bu mekânlara girişi sağlayan kapı dıştan siyah çiz-

Zeytüne Camii - Tunus

gilerle konturlanan beyaz mermerle kaplanmıştır. Kapı açıklığının üzerinde siyah-beyaz taşlardan oluşan yuvarlak kemerin çevrelediği süslü hatlı mermer kitâbe 1212 (1797) tarihini vermektedir. Birbiri içine açılan sade kapılarla girilen bu mekânlar düz örtülüdür. Harimin avluya açılan kemerlerinin arası ahşapla kapatılmış, kuzeydoğu duvarı daha kısa tutulan avlu dört yönden revaklarla kuşatılmış, kompozit başlıkların ve yüksek impostların bulunduğu sütunlara oturan at nalı kemerlerin taşıdığı 3,5 m. genişliğindeki revaklar zemini mermerle döşenmiş avludan bir seki ile yükseltilmiştir. Sade silmelerle çevrelenen at nalı kemerlerin üzerinde aralarında renkli taş süslemelerin bulunduğu silmeler bütün avlu cephelerini dolanmaktadır.

Avlunun batı köşesinde yer alan minare 9 m. genişliğinde, 44 m. yüksekliğinde kare bir kule şeklindedir. Minarenin alt bölümü revakların çatı hizasına kadar düz bir yüzey halinde yükselmektedir. Alt kısımdan iki kalın konsolla ayrılan gövde en altta beş sütunçeye bağlanan dilimli kör kemerlerle kaplanmış, sarı renkli taşlarla oluşturulan düz bir yüzey üzerinde bulunan bu düzenleme minare gövdesinin dört cephesinde tekrarlanmıştır. Gövdenin üstünde, alternatif dizilen siyah-beyaz taşlarla dolgulanan düz bir yüzeyden sonra her cephede beşer yüksek at nalı kemerle dışa açılan şerefe bulunmaktadır. Bunun üzerinde ince uzun dendanlar gelmektedir. Daha kısa tutulan şerefe bölümü dört yöne siyah-beyaz taşla örülen at nalı kemerlerle açılmaktadır. En üstte yeşil renkli prizmal külâh ve alem yer almaktadır. Camiye XVII. yüzyılda eklenen, harim ve avluyu kuzeydoğudan çevreleyen revaklara dışarıdan on iki basamaklı merdivenle çıkılmaktadır. Revaklar, kibleye dik uzanan at nalı kemerlerle birbirine bağlanan ve biri caminin doğu duvarına bitişik üç sıra halinde dizilen kırk sekiz sütunla taşınmaktadır. Kare altlıklar üzerindeki mermer sütunlar Hafsî tipi sütun başlıklarına sahiptir. 54 × 6,5 m. boyutlarındaki dikdörtgen planlı bu bölümün üstü düz çatı ile örtülmüştür.

Tunus'ta inşa edilen ilk yapılardan olan Zeytûne Camii'nde bu bölgedeki diğer camilerde olduğu gibi çok destekli plan şeması uygulanmıştır. Ortadaki daha geniş, kibleye dik uzanan neflerin mihrap önünde enine bir nefle kesilmesinden meydana gelen plan, ilk inşa tarihi 670 yılına kadar inen ve sonraki dönemlerde yapılan onarımlarla günümüze gelen Kayrevan'daki Sîdî Ukbe Camii'nde görülmektedir;

Zeytûne
Camii'nde
orta sahndan
mihraba
bakış

sonraki dönemlerde de Mağrib camilerinde yaygın biçimde uygulanmıştır. Muvahhidler'in bir eseri olan Tinmel Camii ve Merakeş Kütübiyye Camii ile Merinîler'den kalan Tâze (Tâzâ) Camii (1291) bu planın görüldüğü yapılardır. Osmanlı döneminde Tunus'ta inşa edilen Hammûde Paşa Camii de (1655) aynı düzenlemeye sahiptir. Zeytûne Camii plan şeması, revaklı avlu düzenlemesi ve kare gövdeli yüksek minaresinin yanı sıra mermer sütunların üzerindeki at nalı kemerleri, iki renkli taş kompozisyonları ve alçı süslemeleriyle Tunus'ta daha sonraki dönemlerde yapılan camileri etkilemiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

G. Marçais, *Manuel d'art musulman*, Paris 1926, I, 34-36; Slimane Mostafa Zbiss, *Monuments musulmans d'époque husseynite en Tunisie*, Tunus 1955, s. 13; a.mlf., *el-Kûbâbü't-Tûniyye fi'te'avvürîhâ*, Tunus 1959, s. 20-21; a.mlf., *Les monuments de Tunis*, Tunus 1971, s. 9-12; a.mlf., *Haule medineti Tunis el-âtiqa: La médina de Tunis*, Tunus 1981, s. 17; a.mlf., "el-Câmi'ü'z-Zeytûnetü'l-ma'mûr", *el-Hidâye*, sy. 4, Tunus 1982, s. 44-66; sy. 5, s. 19-21; sy. 6, s. 78-80; D. Hill – L. Golvin, *Islamic Architecture in North Africa*, London 1976, s. 95-96; A. Papadopoula, *L'Islam et l'art musulman*, Paris 1976, s. 504; Tâhir el-Ma'mûrî, *Câmi'ü'z-Zeytûne ve medârisü'l-ilm fi'l-ahdeyni'l-Hafşî ve't-Türki*, Tunus 1980; Mohamed Masmoudi – Jamila Binous, *Tunis: La ville et les monuments*, Tunus 1980, s. 85; Muhammed b. Hoca, *Târîhu me'âlimi't-tevhîd fi'l-kadîm ve fi'l-cedid* (nşr. Hammâdî es-Sâhilî – Cîlânî b. Yahyâ), Tunus 1985, s. 41-54;

Muhammed b. Osman el-Haşâîşî, *Târîhu Câmi'i'z-Zeytûne* (nşr. Cîlânî b. Yahyâ), Tunus 1985; K. A. C. Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Aldershot 1989, s. 387; A. Pelligrin, "Mosquées et zaouïas de Tunis", *Cahiers Charles de Foucauld*, sy. 2, Paris 1950, s. 220-232; Abdülazîz Devletî, "el-'Anâşîrû'l-Ağlebiyye fi'taşmîmi Câmi'i'z-Zeytûne", *el-Hidâye*, sy. 2-3, Tunus 1980, s. 78-80; Khalifa Chater, "Zaytûna", *El²* (İng.), XI, 488-490.

KADİR PEKTAŞ

İlim ve Kültür Tarihindeki Yeri. Adını inşa edildiği yerde bulunan zeytin ağacından aldığı rivayet edilir. Ayrıca bu ismin, zeytinyağının ışık yayması gibi ilim ışıklarını bölgede yayması arzusuyla, Nûr sûresinin 35. âyetinde Allah'ın nurunun temsili için verilen örnekte geçen zeytûne kelimesinden geldiği de ileri sürülmüştür (Tâhâ el-Velî, s. 562). Zeytûne Camii 80 (699) yılından hemen sonra önemli bir ilim merkezi haline gelmiş, 120 (737) yılından itibaren burada seçkin âlimlerin çevresinde ilim halkaları teşekkül etmiştir. Ebû'l-Arab'ın *Tabakât*'inde dokuzunu tanıttığı bu âlimlerin en meşhurları Ebû Muhammed Hâlid b. Ebû İmrân et-Tücîbî, Amr b. Râşid el-Kinânî, Ebû Yezîd Abdülmelik b. Ebû Kerîme el-Ensârî, Ebû Küreyb Abdurrahman el-Meâfirî'dir.

Mâlikî mezhebini bölgede yaymaya başlayan İbn Ziyâd el-Absî, Tunus'ta yetişen ve derslerini Zeytûne'de veren en önem-